

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН МІЖ ДЕРЖАВОЮ ТА СУБ'ЄКТАМИ ПІДПРИЄМНИЦТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Аналізується адміністративно-правовий аспект розвитку суспільних відносин між державою та суб'єктами підприємництва у другій половині XIX століття.

Ключові слова: історія, дозвіл, підприємництво.

In article could be found an analysis of historical and legal aspects of social relations between the state and subjects of business in the second half of XIX century.

Key words: history, permission, business.

Постановка проблеми. Певною вітчизняною **проблемою** як історико-правових наук, так і практичної діяльності є загальновідома обставина, що досвід щодо еволюційного розвитку суспільних відносин між державою та суспільством (його певними частинами) не завжди належним чином висвітлюється та аналізується. Ця проблема, як на наш погляд, присутня при теоретичному осмисленні та практичному виробленні сучасної регуляторної політики.

Аналіз сучасних досліджень та публікацій показує, що в працях деяких учених-адміністративистів (які є найближчими до наукових інтересів автора) зазначена проблематика висвітлюється лише фрагментарно [1–5], переважно зазначені питання висвітлюються історичними дослідженнями [6–7] та значно уважніше як сучасними вченими-економістами, так і вченими, які працювали в минулі роки [8–22].

Метою даної статті є започаткування та означення проблематики щодо зазначеною назвою даної статті, а саме: здійснити певний адміністративно-правовий аналіз суспільних відносин між державою та суб'єктами підприємництва у другій половині XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Зародження помітного суттєвого вітчизняного державного впливу на поведінку суб'єктів підприємництва в Україні можна помітити ще за часи гетьманства Б. Хмельницького, який чітко і однозначно заявляв російському урядові, що проведення соціально-економічної політики на українських землях – прерогатива гетьманського уряду. Позиція Б. Хмельницького у нормативно-правовому аспекті зафіксована у відомих, так званих, «Статтях Б. Хмельницького» [6, с.445–446].

Історія вітчизняної еволюції адміністративно-правових відносин у сфері підприємництва може характеризуватись застосуванням різних за походженням форм та методів державного регулювання підприємництва.

Розвитку підприємництва України в складі як Російської, так і Австрійсько-угорської імперій протягом другої половини XIX ст. було притаманне поступове перетворення натурального господарства на ринкове. Східна Україна була одним із найбільш розвинутих в економічному відношенні регіонів Російської імперії, економічні зрушення відбувались і в австрійсько-угорській частині України, хоча їх масштаби були значно меншими [7, с. 22]. Але ж, економічні та адміністративні реформи в Австрії та в Росії (1848 та 1861 рр. відповідно) мали багато спільного та позитивного у суспільному розвитку України, яка на той час знаходилась у складі цих країн. У цей час проводяться податкові реформи, які полягали у скасуванні подушної податі і встановленні натомість прибуткового податку, заснуванні Селянського банку для допомоги селянам у придбанні землі, початку перебудови залізничного господарства, прийнятті перших фабричних законів, розробці проекту переходу до золоті валюти у грошовому обігу та інші соціально-економічні новачки [8, с. 5–51]. Останні згадані перетворення пов'язані з діяльністю відомого політичного діяча і вченого М.Х. Бунге, який був в той час прихильником державного регулювання економіки та підприємництва зокрема. Так, М.Х. Бунге влучно відмічав, що гарно організоване суспільство не є виключно проявом вільного розвитку приватних відносин, як вважають послідовники А. Сміта, воно являє собою результат постійного співробітництва уряду та народу [9, с. 41].

В подальші роки при індустріалізації різних галузей промисловості Російської імперії зростає роль України, тому що саме в цей регіон «пересунулися центри ряду галузей важкої індустрії: кам'яновугільної (в 1900 р. – 68,9 % загальноросійського видобутку вугілля (Донбас)); залізничної (відповідно – 57,2 %); металургійної (52 %). Одночасно Україна стає провідним у Російській імперії центром виробництва сільськогосподарських машин і транспортних засобів (паровози, вагони) [10, с. 55]. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна на початку XX століття посідала одне з провідних місць у світі. У державі були створені умови, за наявності яких кількість великих підприємств, на яких працювало 1000 і більше працівників, невпинно зростала. З 1879 по 1890 рр. вона зросла на 25, а з 1890 по 1902 р. – на 141,5 %. Кількість середніх підприємств (999–

500 працівників) відповідно в ці ж роки зростає на 10 і 97,2 відсотка, дрібних підприємств (499–100 працівників) збільшилась на 15,5 і 54,3 % відповідно [7, с. 25]. Швидке зростання підприємництва та видобутку мінеральних копалин тягне за собою будівництво головних залізничних магістралей та державну підтримку інших галузей промисловості [11, с. 24; 12, с. 114]. Розвиток великих капіталовкладень в різні галузі промисловості стає підґрунтям появи акціонерних товариств — організаційно-правової форми господарювання, найбільш властивої ринковій економіці. Зокрема, в Одесі до 1836 р. вже було зосереджено 25 % всіх акціонерних товариств Росії. [13, с. 71].

Все ці комплексні перетворення не могли позитивно не вплинути на еволюцію адміністративно-правових відносин у сфері підприємництва. Причому держава активно бере участь у регулюванні економічних процесів. Як відмічає відома сучасна дослідниця В.М. Фещенко, «країна, хоч і з певним відставанням, увійшла в систему світового капіталістичного ринку. Національний розвиток економіки ринкового типу, на думку провідних вчених того часу, окрім класичних ознак її функціонування, як-то: приватна власність на засоби виробництва, розвиток товарно-грошових відносин, вільне ціноутворення тощо, передбачав активне втручання держави та її інститутів у регулювання економічних процесів» [14, с. 48].

Але динаміка трансформаційних процесів значно ускладнювалася, а іноді і взагалі гальмувалася через нестачу капіталів. Додаткових інвестицій вимагала національна промисловість, особливо гірничодобувна, металургійна, вугледобувна галузі, залізничне будівництво [14, с. 51]. Але ж в Україні, як регіоні Російській імперії, на думку деяких дослідників, на початку ХХ століття створюються умови, коли вона стає головною ареною діяльності іноземного капіталу в Росії [7, с. 24].

У другій половині ХІХ століття та на початку ХХ століття Росія (й Україна, як її складова частина) все ж таки була аграрною країною. Тому і успіх реформ значною мірою залежав від фінансової підтримки села, ефективної політики кредитування сільського господарства. Враховуючи цей факт, при активному сприянні М.Х. Бунге, в результаті заснування Селянського поземельного (1882 р.) і Дворянського земельного (1885 р.) банків виникають і розвиваються іпотечні відносини як прогресивний і специфічний інститут банківської системи.

Завдяки Державному дворянському банку, через надання довгострокових позик великим поміщикам, ставала можливою купівля землі задля розширення своїх господарств та організації капіталістичного виробництва. Тобто іпотечний кредит сприяв концентрації земельної власності та сільськогосподарського виробництва [14, с. 55].

Держава сприяла іпотечному кредитуванню і селянських господарств. Так, в разі купівлі селянами земельних наділів, держава допомагала у викупній операції через Селянський поземельний банк, де позики надавалися спершу на 24,5 року (під 8,5 % річних) або 34,5 року (7,5 % річних), а згодом максимальний термін позик збільшився до 55,5 року [15, с. 60]. Банківські кредитні відносини перебували під постійним пильним контролем та наглядом з боку органів державного управління [16, 17].

На думку вітчизняного вченого того часу П.Л. Мігуліна [18, с. 190], переважне право у розвитку кредитних інститутів повинно було належати державним органам управління, в першу чергу Державному банку. За підрахунками П. Мігуліна, власні капітали акціонерних банків, що в 1893 році становили лише 150 млн. крб., у 1904 році сягали вже 220 млн. крб. Тому діяльність Державного банку на основі владних імперативних законодавчих та підзаконних актів повинна була бути спрямована на регулювання діяльності приватних акціонерних банків та інших кредитних установ.

У ході розвитку промислового капіталізму, як відмічає В.М. Фещенко [14, с. 55], на українському терені відбувалися суттєві трансформації, що свідчили про поступове переростання промислового капіталізму в монополістичну стадію. Цей процес мав об'єктивний характер і був закономірним результатом розвитку капіталістичних відносин у країні. Зазначені трансформації в принциповому плані майже нічим не відрізнялися від аналогічних процесів у розвинутих країнах Західної Європи та США.

Із середини 90-х років ХІХ століття монополістичні тенденції в розвитку капіталізму особливо посилюються, створюються в результаті концентрації і централізації виробництва потужні монополістичні об'єднання («Продвугілля», «Продамет», синдикат цукрозаводчиків і ін. «Продамет» давав 75 відсотків листового заліза Росії; «Продвугілля» контролював 60 відсотків кам'яного вугілля Донбасу), зважаючи на свою економічну міць, отримують можливість впливати майже на все економічне життя суспільства. Конкуренція стає «недосконалою», змінюється механізм ціноутворення, відбувається трансформація всього ринкового господарства, виникає потреба в регулюванні економічних процесів [14, с. 55; 7, с. 25]. Тому, враховуючи значний вплив монополій в різних сферах та галузях суспільного життя, юристи країни шукають шляхи обмеження монополій. Так, Київським юридичним товариством була прийнята постанова від 17 лютого 1914 року про проведення спеціального засідання товариства, присвяченого всебічному висвітленню питання про синдикати [19, с. 2].

Вже в той час монополістичні об'єднання завдяки економічній могутності одержують можливість тиснути на виконавчу та судову гілки влади для задоволення власних інтересів, які переважно не збігаються із інтересами суспільства [20, с. 125–170; 21, с. 28]. Внаслідок

цього, вітчизняний вчений Д.І. Піхно висуває пропозицію щодо необхідності правового регулювання державою діяльності монополій задля удосконалення суспільних відносин в соціально-економічній сфері [20, с. 125–170].

Шкоду розвитку підприємництва з боку монополій на той час засвідчує і М.І. Туган-Баранівський, який вказує на те, що капіталістичний лад створює сили, які спрямовані на витіснення малого підприємства великим та на концентрацію суспільного виробництва. В результаті конкуренції в галузі промисловості великого і малого підприємництва перемагають великі підприємства, як більш сильні [22, с. 114]. Вчений бачив шлях удосконалення державою адміністративно-правових відносин в сфері підприємництва в цьому напрямку. А саме він вважав, що завдання законодавства саме в тому і має полягати, щоб по можливості усунути або послабити все шкідливе і небезпечне для суспільного інтересу в монополістичних спілках, і в той же час скористатися тим позитивним, яке, умовно, в них є [23, с. 371].

Як реформаторський крок в адміністративно-правових відносинах в сфері підприємництва, внаслідок якого помітно зросли фінансові надходження до державної скарбниці, слід відмітити введення прибуткового податку. Цей крок пов'язаний із діяльністю відомого вітчизняного діяча М.Х. Бунге. На той час Росія помітно відставала у запровадженні прибуткового податку від країн Заходу. Так, Велика Британія ввела його в 1842 р., США в 1861 р., Японія в 1887 р., Німеччина в 1891 р., Франція в 1916 р. [24, с. 131]. М.Х. Бунге зумів переконати урядові кола у перевагах прибуткового податку та започаткувати в період своєї діяльності на посаді міністра фінансів процес ліквідації застарілої подушної податі. В Україні заміна подушного податку на прибутковий розпочалася з 1886 р., як і в європейській частині Росії [24, с. 131–132].

Державне регулювання адміністративно-правових відносин у сфері економіки та її галузях може здійснюватись за допомогою валютно-фінансової, структурно-інвестиційної, соціально-економічної політики тощо. При цьому можуть бути використані такі правові інструменти, як митні тарифи, податки, кредитні пільги, державні гарантії, регулювання фінансового ринку та деякі інші прийоми та методи регулювання. Але в другій половині XIX – на початку XX століття сфера державного втручання в підприємництво в Росії була набагато ширшою. Крім згаданих важелів, активною була участь держави у формуванні нових галузей промисловості, стимулюванні розвитку приватного підприємництва, створенні приватних банківських установ і кредитних товариств, що пояснювалося незначними масштабами внутрішнього накопичення капіталу та незрілістю в порівнянні з розвинутими країнами Заходу приватної капіталістичної промисловості. Тому держава, на думку відомого вітчизняного історика П.І. Ляценка, змушена була виконувати такі господарські функції і завдання, які в передових капіталістичних країнах того часу брав на себе приватний капітал [25, с. 187].

Певне упорядкування державою суспільних відносин у сфері підприємництва не могло не позначитись на покращенні інвестиційного становища у державі. Зарубіжні капіталовкладення у російську промисловість (у тому числі і в Україні) значно збільшились із середини 90-х років XIX століття, коли щорічно почали з'являтися десятки іноземних підприємств. На думку А. Фінн-Єнотаєвського, цьому сприяли такі чинники: висока норма прибутку; пільгові митні тарифи та державні замовлення; суттєве підвищення плати за користування капіталом за кордоном; впроваджена в Росії золота валюта, яка забезпечувала стійкий курс карбованця; крім того, деяким іноземним підприємствам були надані кредитні казенні замовлення за вигідними цінами [26, с. 45–50]. Як бачимо в цьому напрямку державна політика була спрямована на всіляке заохочення іноземних інвестицій.

На рубежі кінця XIX – на початку XX століття верхівка загальнодержавної системи підприємництва мала вигляд взаємопов'язаних елементів: уряд – представницькі об'єднання підприємців – великі приватні компанії та монополії, де за останньою ланкою закріплювалися функції розробки економічної політики, лобіювання інтересів великих промисловців у коридорах влади. Відбувався процес зрощування промислового капіталу з банківським, народжувався і міцнів фінансовий капітал. Зрощування банківського і промислового капіталу утворювало фінансову олігархію [27, с. 74; 7, с. 25].

В цей час далеко не завжди позитивну роль в державному регулюванні адміністративно-правових відносин у сфері підприємництва в Україні відігравав російський уряд. Так, на своїх з'їздах великі промисловці, зокрема вуглепромисловці та гірничопромисловці Донецького басейну, представники металургійної промисловості, лобіюючи власні економічні інтереси, ставили питання про введення захисних мит на вугілля, продукцію металургійної промисловості [28, с. 81–84]. Під тиском промисловців та виходячи зі своїх фіскальних інтересів, уряд все частіше стає на шлях протекціонізму, запроваджуючи мито на вугілля (1884 р.), підвищуючи мито на чавун (1884 р., 1885 р.) [28, с. 87]. Щодо антимонопольного правозастосування того часу слід відмітити, що уряд Росії також робив державні замовлення саме монополістичним об'єднанням, що функціонували на теренах України. Як відмічає П.І. Фомин, на півдні Росії суттєву роль у виникненні синдикатів вже згаданих вище «Продвугілля» і «Продамет» зіграла централізація урядових закупівель палива і металевих товарів для залізниць [29, с. 71].

В решті решт, як зазначає Г.Х. Попов, умови, за яких відбулося скасування кріпосного права та наступні адміністративні та економічні реформи, визначили особливості аграрної еволюції країни: повільний та болочий перехід від замкнутого феодального господарства до капіталісти-

чних методів ведення останнього. На думку вченого, реформа 1861 р. була варіантом «і допущення, і максимального уповільнення неминучого руху до капіталізму» [30, с. 69].

Висновки. Зробивши невеликий історичний аналіз вітчизняної еволюції адміністративно-правових відносин між державою та суб'єктами підприємництва, на наш погляд, слід в основному підтримати загальний висновок вітчизняної вченої В.М. Фещенко [14, с. 148–149] про те, що розвиток вітчизняної господарської системи на основі лише вільної конкуренції був нереальним, розвиток вітчизняного господарства доповнювався активною державною політикою. На нашу думку, ці думки мають актуальність і сьогодні. Оскільки врахування як історичного, так і закордонного досвіду корисно при будь-якому сучасному підході до упорядкування державою адміністративно-правових відносин у сфері підприємництва [31], що має за мету створення такої господарської системи, яка б базувалася на застосуванні найефективніших методів використання наявних бажано різноманітних факторів національного виробництва та забезпеченні сприятливих соціальних і економічних умов життєдіяльності населення.

Література

1. Іванський А.Й. Фінансово-правова відповідальність в сучасній Україні: теоретичне дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 "Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право" / А.Й. Іванський. – О., 2009. – 43 с.
2. Чиж Ю.В. Адміністративна відповідальність за службові правопорушення у сфері земельних відносин: проблеми теорії та практики правозастосування: Монографія / Ю.В. Чиж [під заг. ред. В.І. Курила]. – К.: УВПК «ЕксОб», 2011. – 204 с.
3. Гончаренко О.М. Фінансово-правова та адміністративно-правова відповідальність: різниця тільки в суб'єкті? Фінансове право в XXI сторіччі: зб. науков. праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції 4-7 жовтня 2011 р. Ч.1. / О.М. Гончаренко // НДІ фінансового права. – К.: АЛЕРТА, 2011. – 296 с., С. 206–210.
4. Андреев В.І. Роль органів місцевого самоврядування в становленні малого та середнього підприємництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право» / В.І. Андреев. – Х., 2010. – 20 с.
5. Йосифович Д.І. Адміністративна відповідальність посадових осіб органів місцевого самоврядування за корупційні діяння: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Йосифович Данило Ігорович. – Львів., 2009. – 235 с.
6. Смолій В.А. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет) / Смолій В.А., Степанков В.С. – 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
7. Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.
8. Андрійчук О. «Загробні нотатки» М. Х. Бунге / Андрійчук О. – К.: Вісник НБУ. – 2000. – № 2. – С. 50–51.
9. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы / Бунге Н.Х. – СПб.: 1895. – 465 с.
10. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот в Україні в контексті формування ринку / Т.І. Дерев'янкін // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Тернопіль, 1998. – Вип. 30. – С. 43–57.
11. Шполянський Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века (К вопросу о соотношении монополии и конкуренции) / Шполянський Д.И. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1953. – 148 с.
12. Гливиц И. Железная промышленность России: Экономическо-статистический очерк / Гливиц И. – СПб., 1911. – 147 с.
13. Гуленко А. История возникновения и развития акционерных обществ в Российской империи до 1900 года / Гуленко А. // Акционер. – 2011. – № 1. – С. 70–74.
14. Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX — початку XX ст.: Монографія / Фещенко В.М. – К.: КНЕУ, 2003. – 187 с.
15. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття — 1917 р.) / Крохмалюк Д. // Вісн НБУ. – 2000. – № 9. – С. 58–63.
16. Файг Д.Г. Записки по финансовому праву / Файг Д.Г. – Одесса: Типография С. Альтермана, 1912. – 48 с.
17. Бунге Н. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности / Бунге Н. – К.: 1856. – 65 с.
18. Мигулин П.П. Экономический рост Русского государства за 300 лет (1613–1912) / Мигулин П.П. – М., 1913. – 223 с.
19. Центральний державний історичний архів України. – Ф.858. Особистий фонд М. Паше-Озерського. – Протоколи засідань Київського юридичного товариства. – Оп. 1. – Спр. 14. – 23 с.
20. Пихно Д.И. Основания политической экономии. 2-е изд. / Пихно Д.И. – Л.: 1899. – Вип. 2. – 260 с.
21. Соболев М.Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли: Пособие для студентов Харьковского коммерческого института / Соболев М.Н. – Харьков: 1916. – 278 с.
22. Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение / Туган-Барановский М.И. – Пг.: 1918. – 133 с.
23. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь / Туган-Барановский М.И. – СПб.: Изд-во О.Н. Попова, 1894. – 512 с.
24. Антонюк С. М.Х. Бунге – засновник регулярного податкового контролю / С. Антонюк // Шляхи та механізми протидії відмиванню коштів злочинного походження: Зб. матеріалів наук.-практ. конференції. – К.: 2003. – С. 131–134.
25. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: В 3-х т. – Т. 2 / Лященко П.И. – М.: Госполитиздат, 1956. – 728 с.
26. Финн-Енотаевский А. Современное хозяйство России / Финн-Енотаевский А. – СПб., 1911. – 527 с.
27. Бункина М.К. Национальная экономика: Учеб. для вузов / Бункина М.К. – М.: Палеотип; Деловая литература; Логос, 2010. – 488 с.
28. Корнійчук Л.Я. Питання мит на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії (3 історії економічної думки на Україні. 70-ті роки XIX ст.) / Корнійчук Л.Я. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Міжвід. зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 6. – С. 80–88.
29. Фомин П.И. Синдикаты и тресты / Фомин П.И. – Харьков, 1919. – 110 с.
30. Попов Г.Х. Отмена крепостного права в России: («Великая» реформа 19 февраля 1861 г.) // Истоки (Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли) / Редколл.: В. А. Жамин (гл. ред.), А. А. Баранов, Я. И. Кузьминов и др. – Вып. 2. – М.: Экономика, 1990. – С. 34–75.
31. Баклан О.В. Щодо закордонного досвіду державного регулювання підприємництва / О.В. Баклан // Права інформатика. – 2010. – № 3 (27). – С.48–55.